

**СҮЙЛӨМДӨГҮ СӨЗДӨРДҮН ОРУН АЛУУ БАГЫТТАРЫНЫН
ТҮРКОЛОГИЯДА ИЗИЛДЕНИШИ (XX КЫЛЫМДЫН 50-ЖЫЛДАРЫНА
ЧЕЙИНКИ МААЛЫМАТТАР)**

Макалада жалпы түрк тилдериндеги сөздөрдүн орун тартибинин алгачкы учурлардагы изилдениши баяндалган. Алгачкылардан болуп изилдеген окумуштуулар жана алардын эмгектери талданды.

Жалпы тил илиминин маалыматтарына караганда түркологияда алгачкы учурларда фонетика, лексикология, морфология көбүрөөк изилденип, түрк тилдеринин синтаксистик курулуштары кийинчерээк иликтене баштаган.

Түркологдордун арасынан алгачкылардан болуп профессор М.Казем-Бек түрк - татар тилдеринин синтаксисин 18-кылымдын 40-жылдарында иштеп чыккан.

Түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүнүн бардык материалдары бирдей деңгээлде иликтенген эмес: жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисине караганда, кошмо сүйлөмдүн синтаксисин иликтөө хх кылымдын 50-жылдарынан башталган. Ал эми жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча да иликтөөлөр бирдей даражада болгон жок. Ар бир улуттук түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүндөгү орчундуу проблемалык маселелердин бири болуп эсептелген сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайланышуу тартиби хх кылымдын 50-жылдарынын аягында гана иликтене баштаганы белгилүү. Анын да өзгөчө себептери бар, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибин туура аныктоо үчүн грамматикалык бардык категориялардын базасында жана ал категориялардын өз ара карым-катыштарынын, алардын органикалык байланышын табуу менен гана аныкталат. Экинчиден, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алышынын айрым учурлары тилде байыртан эле көндүм болгон, калыпка түшкөн болсо, айрым сөздөрдүн орун алышы, мисалы, бир эле баяндооч менен грамматикалык байланышта болгон толуктооч жана бышыктоочтун орун алуу багыттары, ошондой эле тике толуктооч менен кыйыр толуктоочтун орун алуу багыттары өтө эле туруксуз, өзгөрмөлүү келет. Маселенин мына ушундай туруксуз, бир беткей эмес мүнөзү түркологдорду талаш-тартыш пикирлерге алып келген. Биздин оюбузча, ушул

сыяктуу жагдайлар сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алмашынын түркологияда кечиктирилип изилденишине өбөлгө түзгөн.

XX кылымдын 40-жылдарына чейинки түркологиядагы илимий жана баяндама грамматикаларда сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багыттарына атайы орун берилбестен, синтаксистин тигил же бул проблемалык маселелеринин грамматикалык табиятын аныктоодо, мисалы, сүйлөм мүчөлөрүнүн табиятын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык байланышынын нормаларын, жөнөкөй сүйлөмдүн тигил же бул түрлөрүнүн грамматикалык белгилерин, уюшулуу өзгөчөлүктөрүн аныктоодо сөздөрдүн орун тартиби жөнүндө учкай гана маалыматтар берилип келген. Төмөндө сөз тартиптеринин изилдениш тарыхына байланыштуу кыскача маалымдоолорду, баяндамаларды берип көрөлү.

Түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнө ылайыктуу сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби жөнүндө өз кезегинде белгилүү даражада кененирээк токтолгон окумуштуулардын бири - М.Казем-Бек. Анын ою боюнча, негизги эреже катары төмөнкүнү эсептөөгө болот: затты аныктаган, анын сапатын, белгисин көрсөткөн бардык сөздөр же этишти, же зат атоочту бышыктаган сөздөр аныкталган жана

бышыкталган сөздөрдөн мурда орун алат. Этиш баяндооч катары ээден жана өзүнүн толуктоочунан кийин сүйлөмдүн аягында орун алат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алуу багыттарын белгилегенде, сүйлөмдүн бөлүктөрүн "биринчи даражадагы идеяны" жана "экинчи даражадагы идеяны" билдирген сөздөр деп экиге болуп алат. Сүйлөмдө аныктагыч, бышыктагыч сөздөр экинчи даражадагы идеянын, аныкталгычтар, бышыкталгычтар биринчи даражадагы идеянын ордун ээлейт. Айрым учурларда мындай орун алуу тескерисинче болушу да мүмкүн.

Тескерисинче, орун алуунун грамматикалык, же логикалык себептери болууга тийиш. Ал сөздөрдүн орун тартибинин түз жана терс багытын белгилеп, маселени өзүнө чейинки түркологдордун ичинен биринчи жолу логикалык категориялар менен байланышта караган.

Андан ары, эгерде 1-даражадагы идеяны билдирген сөзгө тиешелүү бир нече 2-даражадагы идея болсо, анда акыркылары өз ара грамматикалык байланыштарына ылайык 1-даражадагы идея менен логикалык мамилесине жараша орун алат. Тактап айтканда, 1-даражадагы идеянын тикелей негизги сапатын көрсөткөндөрү жанаша орун алган, калгандары ушундай эле белгилерине жараша андан ары ирети менен жайланышат. Аныкталгыч, бышыктагыч сөздөрдүн аныкталгыч жана бышыкталгычтардан мурда орун алышы түрк тилиндеги 1-аксиома болсо, баяндоочтун сүйлөмдүн аягынан орун алышы 2-аксиома болуп эсептелет деген жалпы жыйынтык чыгарат.

М.Казем-Бектин айткандарында түрк жана татар тилдериндеги сөздөрдүн орун тартибинин кандай функцияларды аткара тургандыгы тууралуу ачык пикирлер жок. Бирок, жогорудагы пикирлерине караганда, түрк тилиндеги сөздөрдүн орун тартибинин туруктуулугу басымдуулук кылат деген түшүнүк бар.

Алтай грамматикасында сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби атайын өзүнчө тема катары берилбестен, "Сөз түркүмдөрү", "Жөндөмөлөр" ж.б. темалар менен аралаша берилген. Алтай грамматикасында сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн орун алуу багыттары көрсөтүлгөн эмес. Бар болгону ээ-баяндооч, аныктооч-аныкталгыч, толуктооч-толукталгычтын орду гана берилген.

Октябрь революциясына чейинки түркологдордун ичинен сөздөрдүн орун тартиби жөнүндөгү маселе боюнча чоң роль П. М.Мелиоранскийге таандык. Ал казак тилиндеги сөздөрдүн орун тартибинин түз жана терс багытта жайланыша тургандыгын эскерттип келип, логикалык басым жөнүндө өзүнө чейинки түркологдордун ичинен биринчи болуп алгачкы маалыматтарды берген. Орус тилине караганда, казак тилиндеги сөздөрдүн орун тартиби туруктуу деп эсептеген. Жалпы эреже боюнча башка сөздөрдүн аныктагычы, толуктагычы болгон сөздөр аныкталгычтан, толукталгычтан мурда орун алат, ал эми баяндооч сүйлөмдүн аягынан, ээ баяндоочтун алдынан жанаша орун алат деп эсептеген.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибине байланыштуу кээ бир жаңы пикирлер Н.Ф.Катановдон жолугат. Түрк тилдериндеги көндүм болгон орун алуу багытын берүү менен өзүнө чейинки түркологдордун ичинен биринчи жолу морфологиялык категориялар менен байланышта караган (жак, жөндөмө, көптүк ж.б. категориялар).

Сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби түз жана терс орун алуу багыттары боюнча ачык болбогону менен, логикалык басымга байланыштуу алардын ордунун өзгөрө турганын эскерткен. Анын эмгегинде өзгөчө белгилөөгө татыктуу болгон жагы баяндоочко багындырылган бир өңчөй эмес бышыктоочтордун ордун белгилегендигинде. Баяндоочко карата орун алышынын эки учурун аныктайт: а) бир өңчөй эмес бышыктоочтордун ичинен айтуучу угуучунун көңүлүн кайсынысына бурса, ошонусу баяндоочко жакын орун алат, башкача айтканда, логикалык басым түшүрүлүп айтылган бышыктооч баяндоочтун алдынан жанаша орун алат; б) бир өңчөй эмес бышыктоочтордун ичинен баяндооч менен маани жактан тыгыз байланышта болгону баяндооч менен жанаша орун алат.

Түрк тилдерине мүнөздүү болгон жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибин

аныктоодо Н.И.Ашмариндин атайын бул маселеге арналган макаласы жана чуваш тили боюнча жазылган синтаксиси айрыкча мааниге ээ. Ал өзүнө чейинки түркологдордун ичинен биринчи жолу маселени кеңири планда караган. Анын ою боюнча, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алышы айрым "психологиялык" факторлорго байланыштуу деп эсептейт. Ал эми Е.И.Убрятова сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине атайын токтолбостон, якут тилиндеги атрибутивдик жана предикативдик катыштагы сөз айкаштарын, алардын багынычтуу компоненттери менен багындырган компоненттеринин өз ара орун тартиптеринин ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү сыяктуу сөздөрдүн синтаксистик байланышуу жолдору менен бирге карап, багынычтуу компоненттердин багындырган компоненттерден мурда орун ала тургандыгын белгилеген.

Түрк тилдерине мүнөздүү болгон сөздөрдүн орун тартиби тууралуу илимий терең пикирлерди айтып, аны факт-материалдар менен далилдеген көрүнүктүү окумуштуулардын бири - профессор Н.К.Дмитриев. Сөз болуп жаткан маселе анын үч эмгегинде каралган.

Кумык жана башкыр тилдериндеги сөздөрдүн орун алышын андагы белгисиздикти жана белгилүүлүк категорияларынын болгондугуна байланыштуу карап, "белгисиздик категориясы болгондуктан, сөздөрдүн орун тартиби чыныгы морфологиялык мааниге ээ болсо, белгилүүлүк, жөндөмөлөр жана таандык категориялары болгондуктан, сөздөрдүн орун тартиби айрым учурда морфологиялык функциядан кутулат," - деген пикирди айткан. Экинчи сөз менен айтканда, сөздөрдүн орун тартибинин туруктуу жана өзгөрмөлүү мүнөзүн белгилеген.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибин бири-бири менен байланыштуу алганда гана алардын ордун туура белгилөөгө боло тургандыгын аныктаган.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн түрк тилдерине таандык болгон орун алуу тартибин казак тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структурасында атайын изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын бири - профессор М.Балакаев. Ал сөздөрдүн ордунун туруктуулугу жана өзгөрмөлүүлүгү жөнүндөгү теориялык жактан жалпы мүнөздөгү маселеден баштап, сүйлөмдүн ар бир бир мүчөсүнүн түз жана терс орун алышына чейин анализдеген.

Кыргыз тили түрк тилдеринин тобуна киргендиктен, анын грамматикалык түзүлүшү башка түрк тилдерине мүнөздүү болгон грамматикалык түзүлүштөн олуттуу түрдө айырмаланбастан, кайра ага ылайык келет. Жогоруда биз карап чыккан түрколог окумуштуулардын айрымдары конкреттүү тигил же бул түрк тилин, айрымдары бир нече түрк тилдерин же бир эле материалдарды башка тектеш тилдер менен салыштырып текшерип (кээ бир спецификалык өзгөчөлүктөрүн айтпаганда), негизинен, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби алардын бардыгында бирдей экендиктерин аныкташкан. Ушул негизде жогоруда аттары аталган түркологдордун сөз болуп жаткан маселе боюнча айткан пикирлери кыргыз тилине да тикеден - тике тиешелүү. Ошондуктан кыргыз тилин изилдөөчүлөр өздөрүнүн илимий макалаларында жогорудагы көрүнүктүү орус окумуштууларынын, түркологдордун айткандарына таянышкан. А.Жапаровдун азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартиби жөнүндө кененирээк пикирлерин анын атайын бул маселеге арналып жазылган макаласынан жолуктурабыз. Бул макаласында А.Жапаров сөздөрдүн орун тартибине тиешелүү болгон жалпы маселеден баштап, акырында сүйлөм мүчөлөрүнүн ар биринин орун алууларына токтолгон. Анын оюнча, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартиби грамматикалык жана стилистикалык функцияларды аткарып, биринчисинде сөздөрдүн орду туруктуу, экинчисинде эркин болот. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордунун туруктуу жана эркин болушун шарттап туруучу грамматикалык катыш каражаттары бар деп эсептеп, сөздөрдүн ордунун эркин болушун далилдөөчү эки белгини көрсөтөт:

а) сөз өзгөртүү формалары;

б) сүйлөм мүчөлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн тургандыгы.

Тагыраак айтканда, биринчиден, сөз өзгөртүү формаларында турган сүйлөм мүчөлөрүнүн орду эркин болсо, экинчиден, ар бир сөз түркүмүнүн өзүнүн табиятына мүнөздүү сүйлөмдөгү аткарган милдетине карай орун тартибин өзгөртүп туруу закондуулугу болот. Акыркысына мисал катары сын, сан атоочтордон болгон сүйлөм мүчөлөрүнүн орду менен тактоочтордон болгон сүйлөм мүчөлөрүнүн ордун алат. Сөздөрдүн ордунун эркиндигин жана туруктуулугун аныктоодо А. Жапаров акад. В.В.Виноградовдун пикирлерине таянып (1954 - жылы СССРдин Илимдер Академиясы тарабынан чыгарылган "Грамматика русского языка" деген эмгектен пайдаланган - А.И.), аны кыргыз тилин изилдөөгө колдонуу менен, маселенин чечилишине карата туура багытта болсо дагы, "... сөз өзгөрүү формасында турган сүйлөм мүчөлөрү багындыруучу сыяр болуп, сөздөр менен алган ордун эркин өзгөртөт" - деп, жыйынтык чыгарышына кошулууга болбойт. Ырас, жогоруда сөздөрдүн орун тартибин ар башка тилдердин фактыларына таянып изилдешкен окумуштууларда эркин же туруктуулук сөздөрдүн синтаксистик катышынын аналитикалык же синтетикалык жолдор аркылуу берилишине байланыштуу деп эсептешип, ошонун негизинде аналитикалык түзүлүштөгү тилдерге караганда синтетикалык түзүлүштөгү тилдердеги сөздөрдүн орду эркин деген пикирге келишкендиги белгилүү.

А.Жапаров сүйлөмгө грамматикалык жактан мүчө боло албаган сөздөрдүн ордуна токтолуп, алардын ордунун эркин экендигин белгилейт. Акырында, инверсияга токтолуп, аны логикалык басымга гана байланыштуу карайт.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартибин изилдөөгө арналган экинчи бир макаланы С.Давлетовдон кездештиребиз.

С.Давлетов кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартибин белгиленген традициялык багыттын негизинде, бирок бир аз өзгөчөрөөк мүнөздө караган. Ал түз орун тартипте сүйлөмдүн составына жана структурасына байланыштуу карап, ага сүйлөмдүн тизмегинде туруп ордун өзгөрткөн учурларда сүйлөмдүн мазмунуна өзгөрүш киргизбеген сөздөрдүн багындыруучу сөздөн мурда ар түрдүүчө орун алышын кошуп, төмөнкү мисалды келтирет:

Кечкурун алар кыштакка кайтышаты.

Алар кечкурун кыштакка кайтышаты.

Алар кыштакка кечкурун кайтышаты.

Анын оюнча, бул үч сүйлөмдөгү орун алуу түз орун тартипке жатат. Мисалдагы "кечкурун" деген сөздүн ордун демейки түз орун тартибин өзгөчө учуру сыяктуу деп болжолдойт.

Ы.Жакыпов дагы жогоркулар сыяктуу эле жөнөкөй сүйлөмдөгү бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алышына токтолгон. Ы.Жакыпов кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартибин тарыхый категория катары карап, ойдун туура берилишинин башкы фактору деп эсептейт. Ал турк тилдеринде сөздөрдүн орун тартиби белгилүү даражада туруктуу мүнөзгө ээ деген пикирге кошулбайт.

Кыргыз тил илиминде сүйлөмдөгү орун тартиби жөнүндө толук маалымат А. Имановдун "Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби" деген эмгегинде берилген.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алуу тартибин кыргыз адабий тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн негизинде изилдөө жүргүзгөн окумуштууларыбыздын бири-профессор А.Иманов.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине байланыштуу кыргыз тилинин структуралык маселелерин изилдеп, сөздөрдүн орун тартибин жана ага таасир кылуучу факторлорду белгилеген.

Адабияттар:

1. Казем-Бек. М.А. Грамматика турецко-татарского языка. –Казань, 1839.

2. Грамматика алтайского языка. Алтай миссионерлери тарабынан тузулгон, - Казань, 1869.

3. Мелиоранский. М.П. Краткая грамматика казак-киргизского языка. СПб, 1897.
4. Ашмарин Н. К вопросу о расположении частей предложения в татарском языке, "Вестник научного общества татароведения", издательство Акад. Центре Народного Комиссариата Просвещения ТССР, 1927.
5. Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка, -Л.: гос. ун-та, -Л., 1959. 48-55-беттер.
6. Балакаев М. Сөйлөм мушелеринин сөйлөмдеги орны, "Известия АН Казах. ССР", Серия филологическая, вып. 4/29/, -Алма-Ата, 1946.
7. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II-бөлүк, синтаксис, 5-7-кл. үчүн, Кыргызокуупедмамбас, -Фрунзе, 1957,20-21-б.
8. Давлетов С. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайланыш тартиби, "Мугалимдерге жардам" журналы, № 11, 1955.
9. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси, Кыргызокуупедмамбас, -Фрунзе, 1958.
10. Иманов А. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. "Мектеп" басмасы. –Фрунзе, 1976.